

Caiguda de Catalunya, refugiats i exili¹

Fall of Catalonia, refugees and exile

Pelai Pagès i Blanch

Universitat de Barcelona

✉ p.pages@ub.edu

Rebut: 15/03/2020

Acceptat: 20/04/2020

Resum

La batalla de l'Ebre, que va tenir lloc entre juliol i novembre de 1938, va representar la darrera i definitiva derrota de l'exèrcit republicà. Amb un exèrcit amb escassa capacitat militar, quan Franco va plantejar la ofensiva final contra Catalunya, la República difícilment podia aturar l'agressió, i progressivament, de desembre de 1938 a principis de febrer de 1939, va anar ocupant el territori català fins a l'arribada de la frontera. S'iniciava d'aquesta manera un fenomen insòlit fins aquells moments en cap guerra: un allau de refugiats, prop de mig milió, anaven a parar al sud de França, posant-se en funcionament tot un seguit de camps de concentració. S'iniciava, altrament, un llarg exili que per molts no va acabar fins a la mort de Franco, l'any 1975.

Paraules clau: Batalla de l'Ebre, ocupació de Catalunya, camps de concentració, exili.

Abstract

The Battle of the Ebro, which took place between July and November 1938, represented the last and final defeat of the Republican army. With an army with little military capability, when Franco launched the final offensive against Catalonia, the Republic could hardly stop the aggression, and gradually, from December 1938 to early February 1939, it occupied the Catalan territory until the arrival at the border. Thus began an unusual phenomenon until then in no war: an avalanche of refugees, about half a million, were to end up in the south of France, setting up a series of concentration camps. Otherwise, a long exile began that for many did not end until Franco's death in 1975.

Keywords: Battle of the Ebro, occupation of Catalonia, concentration camps, exile.

1. El present article és una versió ampliada de la ponència que vaig presentar al Congrés Internacional «La Batalla de l'Ebre, 1938-2018». M'he fonamentat, a més, en el capítol que vaig escriure «Els exilis de 1939, un camí sense retorn», publicat a Pelai Pagès, *L'exili republicà als Països Catalans. Una diàspora històrica*, Barcelona, Ed. Base, 2014.

Quan el 15 de novembre de 1938 van acabar de creuar l'Ebre els darrers soldats republicans, posant fi a la batalla més llarga que s'havia produït durant la guerra civil, ben aviat es va posar en evidència que la República tenia els seus dies comptats. De fet, des de que s'havia iniciat la batalla, amb el creuament del riu, el 25 de juliol del mateix any, la República tenia molt clar que s'estava jugant tant el seu prestigi internacional —una de les raons de l'ofensiva republicana— com la seva solidesa militar. I el fet és que el repte que s'havia plantejat de tornar a unir Catalunya amb la resta del territori republicà, que s'havia perdut arran de l'ofensiva franquista, després de la batalla de Terol, durant els primers mesos de 1938, tampoc no s'havia aconseguit. La batalla havia deixat exhaurit l'exèrcit republicà: encara avui és difícil conèixer les baixes reals que hi van haver en els dos bàndols. Algunes fonts parlen de què la batalla havia ocasionat entre 50 mil i 60 mil baixes entre els dos bàndols, probablement prop de 15.000 morts republicans, però altres estimacions apunten la xifra de 30.000 baixes franquistes i 60.000 republicanes —quasi 20 mil morts i la resta ferits, malalts, presoners i desertors—². En relació a les pèrdues materials la República s'emportà la palma: en una guerra en la que l'aviació estava jugant un paper cada vegada més important la República havia perdut 250 avions, mentre els franquistes només uns 60³. I el drama era que difícilment la República podia reemplaçar el material de guerra perdut, mentre, en canvi, els franquistes disposaven de més possibilitats per recuperar tant els recursos humans necessaris com el material de guerra perdut durant la batalla.

2. Gabriel Cardona a la seva obra *Historia militar de una guerra civil. Estrategias y tácticas de la guerra de España*, Barcelona, Flor del Viento, 2016, escriu exactament: «Se desconocen las cifras exactas de la batalla. Puede estimarse que los republicanos sufrieran unas 60.000 bajas, de ellas casi 20.000 muertos y el resto, heridos, enfermos, prisioneros y desertores. El número de bajas de los nacionales fue parecido, sin embargo sus muertos fueron unos 10.000 y el resto heridos y enfermos» (p 299). Per la seva banda, Andreu Besolí i altres a *Ebro 1938*, Barcelona, Inédita ed., 2015, parlen també de que «el Ejército Popular perdió más soldados. El número total de muertos oscila entre los doce mil y quince mil, a los cuales habría que añadir unas 20.000 bajas más entre prisioneros y desertores. Finalmente el número de heridos y enfermos superó los 30.000 hombres. En total, una cifra que rondaría entre 60.000 y 70.000 bajas» (pp 318-319) i en relació a les baixes de l'exèrcit franquista «alrededor de 10.000 muertos, 30.000 heridos y enfermos, junto a algo menos de 5.000 prisioneros y desertores. En total, menos de 50.000 bajas; un 30 por ciento menos que sus oponentes» (p 322).
3. Cardona afirma, certament, que «los republicanos perdieron unos 250 aviones y los nacionales unos 60. El botín de guerra de los vencedores fue cuantioso, con 14 piezas de artillería, 18 carros de combate rusos en buen estado y 17 averiados, 45 morteros, 181 ametralladoras, 24.114 fusiles y grandes cantidades de munición, granadas y explosivos» (*Ibid. Ibid.*), mentre Besolí i altres diuen explícitament que l'Exèrcit Popular havia perdut «alrededor de un 75 por ciento de la artillería y un 80 por ciento de los medios blindados, sin contar fusiles, ametralladoras y otros equipos de combate» (*Ibid.*, p. 319), i a l'exèrcit franquista «también fueron muy elevadas las pérdidas en material de guerra. Se daban cifras de más de doscientas piezas de artillería inservibles después de la batalla, así como la pérdida de un centenar de aviones» (p. 322).

En aquest context difícilment la República podia recuperar la situació militar. És cert que després de la batalla de l'Ebre l'exèrcit de l'Est que defensava Catalunya es trobava en plena reorganització, però la seva situació era penosa. Si hem de creure l'informe que el general Vicente Rojo li va enviar al president del govern i ministre de la Guerra, Juan Negrín, el dia 6 de desembre de 1938, només 100.000 homes que formaven part dels cossos de l'exèrcit de Catalunya —d'un conjunt de 220.000 homes— estaven en condicions de combatre. En concret Rojo deia:

«Nuestras unidades, desgastadas en el Ebro, aún no han podido recuperar gran parte de sus bajas accidentales y aunque las definitivas que han tenido (pueden calcularse entre diez y quince mil) no han sido cuantiosas, debido a que por las numerosas exenciones del servicio la mayor parte de los reemplazos movilizados no han bastado para cubrir las unidades, se hallan muy mermaidas en sus efectivos. La incompleta dotación de armamento que ya tenían al comenzar la maniobra del Ebro, no sólo no ha podido ser subsanada sino que se ha acentuado gravemente por las cuantiosas pérdidas habidas en los cuatro meses de lucha durante los cuales no se han importado prácticamente nada. La artillería está muy desgastada, además de ser escasa, y puede afirmarse, sin temor a error, que al tercer día de fuego tendremos en reparación aproximadamente el 50 por ciento de las piezas. Nuestras posibilidades materiales y humanas se hallan, pues, muy limitadas, y aun cuando contemos con ejército en la región catalana que rebasa los 220.000 hombres, resulta, por su dotación de medios, inferior a 100.000 (incluidos los servicios).⁴»

La precarietat del material de guerra s'havia incrementat sobretot perquè l'abundant material de guerra que havia estat enviat per la URSS a la República es trobava estancat a la frontera amb França, que Romania tancada, mentre l'exèrcit de Franco seguia rebent importants remeses de materials sobretot procedents de l'Alemanya de Hitler.

Enfront d'aquesta precarietat més que evident, l'exèrcit franquista disposava d'un exèrcit ben coordinat i suficientment armat, que des dels Pirineus fins al mar estava encaçalat pel general Fidel Dávila, que al mateix temps era el ministre de Defensa del govern franquista. En aquests moments l'exèrcit franquista disposava d'uns 300.000 homes, organitzats en els cossos d'Urgell (Muñoz Grandes), d'Aragó (Moscardó), l'italià CTV (Gambara), Navarra (Solchaga), Maestrat (García Valiño) i Marroquí (Yagüe), disposava també d'unes 565 peces d'artilleria i d'uns 500 avions.

A desgrat d'aquesta clara hegemonia, no estava clar que, un cop acabada la batalla de l'Ebre, Franco portés a terme l'ofensiva final contra Catalunya. És cert que hi havia

4. Vicente ROJO, *¡Alerta los pueblos! Estudio político-militar del período final de la guerra española*, Barcelona, Ed. Ariel, 1974, p. 66.

molts rumors que així ho apuntaven, però sembla que també s'havia plantejat la possibilitat de portar a terme una nova ofensiva contra Madrid —la batalla de Madrid seguia essent la derrota més espectacular de l'exèrcit franquista— o bé prosseguir la batalla de Llevant, realitzant l'ocupació final de la totalitat del País Valencià⁵. Sembla, però, que foren els generals italians i alguns d'espanyols que varen convèncer Franco de què portés a terme l'ofensiva contra Catalunya, conscients de què l'ocupació de Catalunya acceleraria la fi de la guerra i la derrota de la República. Mussolini, per la seva banda, també pretenia incrementar el prestigi dels seus homes a nivell europeu, després dels fracassos que havien tingut els soldats italians en les batalles que havien participat.

En aquest context, i a fi d'incentivar la reorganització de les defenses de Catalunya Vicente Rojo havia previst portar a terme una ofensiva contra Motril, en direcció a Màlaga i el Sud de Granada, que obligués Franco a traslladar tropes d'altres fronts de guerra. Però aquesta operació no es va portar a terme mai per l'oposició mostrada per altres generals republicans, com el general Miaja. De tal manera que Rojo va escriure amb contundència que «la batalla de Catalunya comenzamos a perderla al suspender la operación sobre Motril». I a continuació afegia: «Hubiera bastado ese ataque, en relación con las subsiguientes maniobras de Extremadura y Madrid, para desarticular el plan adversario o, cuando menos, si Franco sacaba tropas de Cataluña, para ganar algún tiempo más del que nos concedió el temporal de lluvias y lograr que el ansiado armamento hubiera llegado oportunamente para ser útil en Cataluña y en la región Central»⁶.

Catalunya, així, quedava abandonada a la seva sort, ja que en realitat l'exèrcit que l'havia de defensar era una ombra del què havia estat. Hom esperava que la ofensiva contra Catalunya comencés a partir del dia 10 de desembre, quan certament ho havia previst l'exèrcit franquista, però un temporal de pluges el va aturar durant uns dies. Finalment, el dia 23 de desembre —i sense fer cas a la treva nadalenca proposada pel Vaticà— s'iniciava l'ofensiva franquista contra Catalunya en dos punts del front: el sector de Tremp, en direcció a Artesa de Segre i Pons; i al sud, en el sector de Serós, en direcció a Sarroca i Mayals. El comunicat de guerra, que va donar a conèixer el govern de la República aquell mateix dia, feia referència a l'ofensiva contra Catalunya amb els termes següents:

5. A banda de les obres generals sobre els aspectes militars de la guerra civil, sobre la batalla de Llevant es pot consultar Rosa MONLLEÓ, Alfredo FORNAS PALLARÉS, David OLIVER EXPÓSITO (eds.), *Nules, un municipi estratègic a la Batalla de Llevant: bombardejos i supervivència de la població civil*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 2017. El maig de 2018 es va celebrar a la Universitat Jaume I de Castelló la II Trobada d'Investigadors de les Universitats i representants d'ajuntaments, grups, entitats i associacions cíviques memorialístiques valencianes, centrada en «La Batalla de Llevant. Un retrobament amb la història i la memòria oblidada». Les actes estan en procés de publicació.
6. Vicente ROJO, *Ibid.*, p 84.

«El enemigo ha iniciado su ofensiva contra los frentes de Cataluña previos intensas preparaciones artilleras y constante actuación de la aviación italiana. Las fuerzas al servicio de la invasión atacaron en la zona de Tremp, donde fueron rechazadas por los soldados españoles, que les causaron innumerables bajas.

Entre Lérida y Balaguer, dos unidades que intentaron cruzar el Segre resultaron diezmadas y se replegaron en desorden a su base de partida.

En el sector de Serós, las divisiones italianas, muy reforzadas en medios materiales, logran ocupar el vértice Serra Grosa, que fue recuperado, en brillante contraataque, por los soldados españoles.

Entre los prisioneros capturados figuran un teniente y un cabo de nacionalidad italiana. Ha sido recogido por nuestras fuerzas el cadáver del capitán Giuseppe de Cola, también de la misma nacionalidad.

La lucha, que no se interrumpió un solo momento, prosigue con gran violencia a la hora de cerrar este parte»⁷.

En el primer dels sectors val a dir que el XI Cos de l'exèrcit republicà va resistir bé l'ofensiva i va presentar una tenaç resistència; però en canvi en el Segre no va poder resistir: italians i navarresos protagonitzaven a Serós una ofensiva que el XII Cos de l'exèrcit republicà no va poder aguantar i es va iniciar una desbandada generalitzada. De fet en aquest sector el front havia desaparegut, s'estava lluitant a camp obert i les contraofensives republicanes varen fracassar contra un enemic molt superior en nombre i en material de guerra. De fet el dia 11 de gener de 1939 el general Rojo avaluava les pròpies forces amb els següents termes:

«Pero, ¿qué eran en realidad nuestros cuerpos de ejército? Tenemos ante nosotros los partes de efectivos del 11 de enero: la totalidad de las brigadas no alcanza la cifra de 90.000 combatientes; el armamento no llega a 60.000 fusiles, y todo ello, según el despliegue de dicho día 11, en un frente de 135 kilómetros activos y 145 pasivos. Teníamos el cuarenta por ciento de la artillería en reparación y calculábamos la proporción entre la adversaria y la propia en 6 a 1. La aviación, absolutamente dominada por la adversaria, podía alguna vez, por sorpresa y con gran protección, hacer unos modestos bombardeos. La de caza salía en masa cuando no había más remedio, pero era impotente para evitar la acción de la enemiga en el incesante trabajo que ésta realizaba.»⁸

7. Es pot consultar el comunicat de guerra a «La Vanguardia», 24 de desembre de 1938.

8. Vicente ROJO, *Ibid.*, p 105.

En aquestes condicions era enormement difícil frenar l'ofensiva franquista, i la contraofensiva republicana que, finalment, va tenir lloc al sector Centre el dia 5 de gener, també va acabar fracassant. És cert que el govern encara preveia portar a terme una resistència a ultrança a l'interior de Catalunya, a l'estil del què havia estat la defensa de Madrid a l'inici de la guerra. Però en aquests moments, tota resistència era una pura utopia: la rereguarda catalana, després de dos anys i mig de guerra havia perdut tota la seva capacitat de resistència, sobretot arran del desgast definitiu provocat els darrers mesos per la batalla de l'Ebre. D'aquesta manera s'explica que a vegades es parli de l'ocupació de Catalunya com una desfilada militar, tot i que es va intentar parar l'ofensiva i refer la línia del front a través de successives ordres de replegament donades pel comandament republicà.

A partir del 6 de gener de 1939 s'acabà desenvolupant una ofensiva imparable. Pel sud el front de combat es va desplaçar fins al riu Gayà, pel centre les tropes franquistes van ocupar Cervera, mentre pel nord els combats se situaven a la zona de Pons. El dia 15 de gener Tarragona era ocupada per l'exèrcit franquista i tot el sud passava a ser controlat per Franco. A desgrat de tot encara no s'havia imposat del tot el pessimisme a la República. En el consell de ministres que Negrín va convocar el dia 18 de gener —i en el qual va assistir el president Companys— es va afirmar que la situació era greu però no desesperada, per bé que la «Gaceta de la República» del dia 19 de gener publicava una Ordre en la que s'obligava a tots els homes d'entre 18 i 55 anys a participar en els treballs de fortificació. Ho feia amb aquests termes:

«Todo ciudadano de los que se hallen en la retaguardia deberá diariamente y a horas compatibles con el servicio que preste, acudir a los tajos de trabajo donde se estén realizando obras de fortificación, en cuyos tajos se les facilitará material y serán encuadrados para que realicen las tareas que les correspondan.

La aplicación de esta medida tendrá carácter urgente en las obras que se realicen para la defensa inmediata de la ciudad de Barcelona, con arreglo a las normas que dicte el Mando militar de la plaza y a la organización del trabajo que se establezca. La Comandancia militar de Barcelona dictará las instrucciones, que se harán públicas, para la regularización de la prestación del trabajo a que se refiere la presente orden.»⁹

I el dissabte, dia 20, era el president Lluís Companys que es dirigia per ràdio als catalans en el que seria el seu darrer missatge, cridant a una resistència que cada dia semblava més difícil. Entre altres coses deia:

9. «Gaceta de la República», 19 de gener de 1939.

«En aquesta guerra, catalans, ens ho juguem tot; fins el nostre nom. Sento la vergonya i el dolor immens que em revolten amb glopades de coratge i de ràbia, quan penso en la gran extensió de terra catalana de les comarques lleidatanes i tarragonines que està ja en poder dels invasors. Em tremola el cor en pensar-hi. Però, catalans: no han d'anar més endavant. Cap de nosaltres no ha de restar inactiu; totes les hores, totes les forces, totes les inquietuds, totes les energies humanes i sobrehumanes, per a barrar el pas a l'invasor.»¹⁰

La darrera iniciativa que va intentar portar a terme el general Rojo fou establir una línia de defensa en el riu Llobregat a fi d'aturar l'ofensiva davant de Barcelona. Però en el moment en què es va pensar en aquesta alternativa, tot o gairebé tot estava ja perdut. En les condicions de precarietat en les que es trobaven les escasses unitats de l'exèrcit republicà disposades a combatre i quan, a més, s'havien començat a produir desercions en massa dins de l'exèrcit, la resistència a ultrança era del tot impossible. El mateix Rojo explicava la situació que s'estava vivint amb aquests termes:

«No teníamos ejército. Los hombres que por aluvión a él llegaban servían para muy poco. Unidades enteras como un batallón de carabineros que, completo de cuadros y efectivos, se le dotó de armas, al entrar en línea a las alturas de Garraf no soportó diez disparos de artillería, desapareciendo pulverizado antes de tomar contacto: no se podía tener confianza en ningún punto del frente ni en ninguna nueva unidad. La llegada del armamento no había provocado ninguna reacción favorable, pues era demasiado tarde para ello. Los batallones de ametralladoras que pudieron armarse quedaban absorbidos en las grandes unidades. Ciertamente, cumplían su deber, pero sólo accidentalmente; no eran bastantes para, por sí mismos, asegurar la detención. Por si era poco, el segundo lote de ametralladoras llegaba a las unidades inservible, por haberse perdido las cintas.»¹¹

I el dia 21 de gener Negrín comunicava a Companys la necessitat de que els tres governs que residien a Barcelona —el de la República, el català i el basc— abandonessin la ciutat, cosa que van començar a fer l'endemà mateix.

Mentre el castell de Figueres es convertia durant uns dies en la seu del Govern de la República —on es va celebrar, a més, la darrera reunió de les Corts republicanes—, el dia 24 de gener l'exèrcit franquista arribava al Llobregat, després d'haver ocupat les ciutats de Manresa, Martorell, Castelldefels i Sant Boi de Llobregat.

10. «La Humanitat», 21 de gener de 1939.

11. Vicente ROJO, *Ibid.*, p 123.

Disposem de dos comunicats de guerra del Ministeri de Defensa Nacional de la República que si bé no posaven en evidència del tot la situació que s'estava vivint, en canvi evidenciaven la tensa situació existent. El primer era del diumenge 22 de gener que deia textualment:

«EXERCIT DE TERRA

FRONT DE CATALUNYA.- Durant tota la jornada els invasors i forces espanyoles al seu servei han pressionat intensament els sectors d'Igualada i Vilafranca, i han aconseguit, després d'acarnissats combats, rectificar la seva línia a avantguarda.

La lluita prossegueix amb violència a l'hora de redactat aquest comunicat, en la zona de Sant Sadurn d'Anoia, on actua la divisió italiana «Littorio».

Els nostres avions han bombardejat i metrallat, a baixa alçària, importants concentracions de forces i material.

(...)

AVIACIÓ

Els aparells Italo-germànics, prosseguint llurs habituals agressions contra les poblacions civils de rereguarda, han bombardejat, avui, nou vegades Barcelona i han causat víctimes, el nombre de les quals no pot precisar-se a l'hora de redactar aquest comunicat.

A les 10'35, cinc trimotors han bombardejat els barris marítims de València.»

I l'endemà, dilluns dia 23 de gener, el comunicat de guerra deia, explícitament:

«EXERCIT DE TERRA.

FRONT DE CATALUNYA.- Amb el seu habitual luxe de mitjans materials, els agressors i forces espanyoles que els secunden, han persistit en llurs atacs a les nostres posicions, ajudats per l'acció constant de l'aviació Italo-alemanya.

Els soldats espanyols resisteixen heroicament i causen a l'enemic gran pèrdues.

Les nostres forces s'han vist obligades a rectificar lleugerament les seves línies en alguns sectors.

(...)

AVIACIÓ

Els aparells de la invasió han agredit la zona portuària i el casc urbà de Barcelona, i han causat víctimes entre la població civil.

A les 16,40 d'ahir els trimotors italians procedents de llur base de Mallorca, van agredir els barris marítims de València i tocaren dos mercants de nacionalitat francesa.»¹²

Al matí del dia 26 de gener els darrers soldats de l'exèrcit republicà abandonaven Barcelona, en un moment en què les tropes franquistes havien començat a prendre posicions als seus voltants: la 5ª Divisió de Navarra ocupava el Tibidabo i Vallvidrera, els homes de Yagüe penetraven en el castell de Montjuïc i, mentre la 4ª Divisió avançava des de Montcada, els italians enviaven una divisió motoritzada des de Terrassa. A primeres hores de la tarda del mateix dia les tropes franquistes entraven a Barcelona, on varen trobar una ciutat deserta, desmoralitzada i famolenta.

El mateix dia 26 Franco dictava un bàndol en el que nomenava al general Álvarez Arenas com a responsable civil i militar, a tots els efectes, de la ciutat i de Catalunya i el mateix dia el general Fidel Dávila, en un nou bàndol, imposava les noves condicions d'ocupació. Els tres primers articles del bàndol deixen ben clara la situació que a partir d'aquells moments es viuria a Catalunya:

«ARTÍCULO PRIMERO. –Queda reintegrada la ciudad de Barcelona y demás territorio liberado de las provincias catalanas a la soberanía del Estado español, cuya jefatura ostenta el generalísimo de las fuerzas de tierra, mar y aire, capitán general del Ejército y de la Armada y jefe nacional de F. E. Tradicionalista y de la Jons, excelentísimo señor don Francisco Franco Bahamonde.

ARTÍCULO SEGUNDO.–Declaro sin ningún valor ni efecto todas las disposiciones y nombramientos dictados con posterioridad al 18 de julio de 1936 por los rebeldes que detentaban el Poder.

ARTÍCULO TERCERO. –Entra en vigor en este territorio, a partir de hoy, todo el derecho del nuevo Estado, que se publica en los «Boletines Oficiales», y que de acuerdo con el principio de unidad de la Patria, devuelve a las provincias catalanas el honor de ser gobernadas en pie de igualdad con sus hermanas del resto de España (Ley de 5 de abril de 1938).»¹³

Entre el 26 de gener i el 10 de febrer es va completar l'ocupació de Catalunya fins a la frontera amb França, una ocupació caracteritzada per un continuament replegament de l'exèrcit republicà i per resistències puntuals —com les que es varen produir a Granollers, al Montalt, etc.— que tenien com a objectiu resguardar l'enorme èxode que

12. Els dos comunicats de guerra foren publicats, un darrera l'altre, a «La Humanitat», 24 de gener de 1939. Justament el dia 24 de gener fou el darrer dia en què aparegué «La Humanitat».

13. Es dos bàndols varen sortir publicats a «La Vanguardia», de l'endemà mateix, dia 27 de gener de 1939.

s'estava produint en direcció a França, tant pels soldats de l'exèrcit republicà en retirada com per no poca població civil.

Certament, una de les característiques de la situació que vivia Catalunya en aquests moments era l'important allau de refugiats que pràcticament des de l'inici de la guerra havien fet cap a Catalunya escapant dels fronts de guerra. Ja des del mes de novembre de 1936 havien començat a arribar de manera massiva refugiats, inicialment procedents d'Andalusia i d'Extremadura, i en el decurs de la guerra d'altres indrets, fins al punt que el novembre de 1938 la xifra total de refugiats superava lleugerament el milió que, per una població que l'abril de 1936 tenia uns 3 milions d'habitants era una quantitat considerable. Catalunya havia passat de tenir 88 habitants per quilòmetre quadrat a 150 habitants i de 3 milions d'habitants a 4.260.000.

I el tema es va fer especialment important durant la ocupació de Catalunya perquè a mesura que s'anava produint l'avenç de l'exèrcit franquista una munió cada vegada més important de població civil retrocedien cap a la frontera. Justament, un dels episodis més penosos d'aquesta etapa final de la guerra fou el bombardeig indiscriminat i sense sentit que va patir la població civil, tant la que residia de poblacions i ciutats, com la que marxava cap a la frontera. Barcelona, per exemple, entre els dies 21 i 24 de gener havia estat bombardejada en 28 ocasions: més de 1.500 edificis havien estat afectats i en el port uns 36 vaixells havien estat enfonsats. Girona, que fou ocupada el dia 4 de febrer de 1939, fou bombardejada els dies 27, 28 i 29 de gener i 1 de febrer, i Figueres, per on passaven cada dia unes 50.000 persones camí de França, fou bombardejada els dies 3, 4, 5, 6 i 7 de febrer. A més, les impressionants columnes de població civil —dones, nens i vells— que amb tot tipus de mitjans de transport, i sovint simplement caminant, es dirigien cap a la frontera, eren també sistemàticament metrallades i bombardejades pels vols rasants de l'aviació italiana i alemanya. Disposem de testimonis especialment colpidors. Per exemple, Elvira Godàs explicava:

«Ens van bombardejar quasi tocant a la frontera el 25 i 26 o 27 de gener. Ja havien entrat les tropes a Barcelona quan nosaltres encara no havíem arribat a França. Encara estàvem de sortida. I ens van continuar bombardejant. Un avió solt, o dos, ara no ho recordo, perquè es passa tanta por i tant, tant pànic, que no es pot contar, no pensàvem ni en explicar-ho. Van ser uns dies horribles. I dins del cotxe i sense poder avançar, i va arribar un moment en què no vam poder tirar endavant, perquè les carreteres estaven així. I ens van bombardejar fins el darrer moment i tocant quasi, quasi tocant a França.»¹⁴

14. El testimoni de l'Elvira Godàs està recollit a Pelai PAGÈS i Alberto PÉREZ, *Aquella guerra tan llunyana i tan propera (1936-1939)*. Testimonis i records de la Guerra Civil a Catalunya. Lleida, Pagès Editors, 2003, p 349.

La Josefina Piquet, que aleshores era una nena de 4 anys, va viure l'experiència a Figueres, quan va patir directament els efectes d'un bombardeig:

«Un dia que no vam arribar a temps al refugi i van anar a posar-nos en una casa amb tanta mala sort que una bomba va caure allà mateix, no sobre la casa, sinó al costat. Tant és així que ho recordo encara com si fos ara, i han passat més de seixanta anys, aquell soroll esgarrifós i de cop i volta que jo em trobo com en un forat tapada amb una cosa que no sé el que és, que després vaig saber que era una porta, i tot de coses que em queien a sobre i vaig quedar atrapada sota les runes. La mare ja no hi és. I me'n recordo després d'aquest soroll tan esgarrifós, més soroll, perquè la casa es va enfonsar i vaig començar a sentir gent que cridava i que es queixava i després jo també vaig començar a cridar a la meva mare.»¹⁵

Davant d'aquestes situacions i de l'eventualitat que la població civil fos la gran perjudicada per l'avenç franquista, el ministre d'Afers Estrangers del Govern de la República, Julio Álvarez del Vayo, havia sol·licitat a meitats de gener de 1939 al govern francès l'autorització perquè uns 150.000 vells, dones i nens, evacuats de Barcelona, fossin autoritzats a entrar a França, ja que les autoritats franceses tenien tancada la frontera i només permetien el pas a aquelles persones que disposaven de la corresponent autorització lliurada pels agents consulars francesos. La xifra que havia donat Álvarez del Vayo, tot i ésser elevada, responia a les previsions que, segons sembla, havia fet el govern Negrín. I que aviat van quedar obsoletes.

Però, mentrestant, la frontera amb França romania tancada. Finalment, només el dia 28 de gener, davant de nombroses pressions de tota mena, el govern francès va decidir obrir la frontera, només per a la població civil, que fou immediatament traslladada als departaments de l'interior del país. Però en aquests moments, era evident que l'exèrcit republicà en retirada també s'adreçava cap als diferents passos fronterers, fugint de l'enemic. I el govern Negrín pretenia que l'exèrcit passés a França amb armes i bagatges per traslladar-se al Centre peninsular a continuar el combat. Però el govern francès en cap cas no ho va consentir. Quan, finalment, el dia 5 de febrer, per la tarda, va decidir obrir la frontera també a l'exèrcit republicà, ho va fer amb la condició que els soldats passessin desarmats. El mateix dia passaven la frontera les autoritats republicanes de tots els colors: el president de la República Azaña, el govern Negrín i els governs català i basc. Quatre dies després l'exèrcit franquista arribava a la frontera del Pertús i el dia 10 de febrer controlava de cap a cap tota la línia fronterera.

15. El testimoni de Josefina Piquet es pot consultar també a Pelai PAGÈS i Alberto PÉREZ, *Aquella guerra tan llunyana i tan propera (1936-1939)*. Testimonis i records de la Guerra Civil a Catalunya Lleida, Pagès Editors, 2003, pp 353-354.

Encara avui es fa difícil quantificar amb exactitud la xifra d'aquells que van passar la frontera. El dia 15 de febrer Jean Mistler, el president de la Comissió d'Afers estrangers de la cambra de diputats francesa, parlava de 353.107 refugiats, una xifra evidentment baixa. El dia 1 de març el Quai D'Orsay donava la xifra de 450.000 refugiats i el 9 de març l'informe Valière a la Cambra parlava de 440.000 -210.000 dels quals eren civils, 220.000 militars i 10.000 ferits-. Javier Rubio, en el seu estudi sobre l'emigració espanyola a França l'eleva lleugerament i parla de 464.000 homes i dones que havien travessat la frontera aquells gèlids dies d'hivern.¹⁶

Quina destinació els esperava a aquests milers de refugiats, que fugien de l'exèrcit franquista? En primera instància, val a dir que en cap cas ningú —ni les autoritats franceses ni el govern de la República espanyola— havia previst l'allau humà que amb molt poques setmanes va anar a parar en territori francès. Ja hem assenyalat abans que des de la República es parlava de 100 a 150 mil refugiats el gener de 1939 i la xifra, finalment, es va multiplicar gairebé per quatre. Davant d'aquesta eventualitat, inevitablement, es va haver d'improvisar. I en aquests casos, la improvisació mai no podia ser bona. Si bé és cert que, en primera instància, la població civil fou traslladada a camps civils a l'interior de França, i que de manera immediata es va posar en funcionament una important xarxa de solidaritat amb els republicans espanyols, les autoritats franceses, finalment, van optar per la via més fàcil i van posar en funcionament un conjunt de «camps d'acollida» que, en la pràctica es van convertir en autèntics camps de concentració. És on van anar a parar la immensa majoria dels soldats i dels militars de la República.

De fet, a corre-cuita, a les platges del Rosselló, a la Catalunya Nord, es van improvisar els dos camps més significatius i emblemàtics de la comarca: el d'Argelers i el de Saint Cyprien, que en pocs dies, a partir del mateix moment en què es va obrir la frontera a l'exèrcit republicà, van començar a acollir soldats, que de seguida sumaven en cada camp unes 80.000 persones. Les condicions, no cal dir-ho, eren penoses: s'havien improvisat autèntics barracots, sense les més mínimes condicions, en els sorralts que donaven a la Mediterrània. En un hivern especialment cru i fred, envoltats de filferades, vigilats per soldats senegalesos —el Senegal encara era colònia francesa—, sotmesos a una disciplina militar, dotzenes de milers de persones malvivien en una situació de manca total d'higiene, de condicions sanitàries i de salubritat.

Argelers i Saint Cyprien no van ser els únics camps de la Catalunya Nord. El mateix mes de febrer de 1939 se'n va inaugurar un altre al Barcarès, inicialment previst també per 80.000 persones, però sembla que, quan va tenir la màxima ocupació, rondava entre els 50.000 i els 60.000 refugiats, si bé el juny de 1939 n'hi havia 42.1000 i el febrer de 1941 havia baixat fins als 12.000. Mentre el castell de Cotlliure, que es va posar en funciona-

16. Vegeu l'estudi clàssic i exhaustiu de Javier RUBIO, *La emigración de la Guerra Civil de 1936-1939. Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República española*, 3 vols., Madrid, Librería San Martín, 1977.

ment el març de 1939, es convertia en un camp disciplinari, on serien enviats refugiats considerats perillosos.

Als departaments veïns es van començar a obrir tot un seguit de camps —més petits—, però que semblaven disposar d'una especialització determinada. A Vernet d'Ariège, per exemple, s'obrí a començaments de març de 1939, un altre camp disciplinari, on van anar a parar els homes de la Divisió 26, l'antiga columna Durruti, ara comandada pel coronel anarquista Ricardo Sanz. Sembla que hi va encabir més de 10.000 persones i la seva especialització com a camp disciplinari va fer que les condicions fossin especialment dures. També a començaments de març es va inaugurar al departament de Tarn i Garona, el camp de Setfont, on la precarietat inicial de les seves instal·lacions va provocar una important mortaldat els primers dies. El camp de Setfont, conegut com el Camp de Judes, va arribar a hostatjar 15.000 refugiats. Al departament de l'Hérault, a Agde, es va inaugurar un altre camp, que semblava especialment destinat a albergar catalans: un dels tres camps en què es va dividir —amb capacitat per 8.000 refugiats cadascun— estava reservat exclusivament a catalans, seleccionats prèviament per la Generalitat de Catalunya, i va arribar a disposar de 24.500 refugiats, si bé el desembre de 1939 només en restaven 800. Des del mateix mes de febrer s'estava habilitant també un nou camp a Bram (a l'Aude), que va disposar d'unes condicions d'insalubritat notables i que va arribar a albergar 17.000 persones. Mentre la primavera de 1939 s'inaugurava als Pirineus Atlàntics un nou camp a Gurs, que va arribar a encabir unes 26.000 persones. Era un camp en el que bàsicament s'hi van hostatjar membres de les Brigades Internacionals i bascos.

No foren els únics camps habilitats. Si bé a vegades no varen romandre gaire temps oberts, encara se'n van crear d'altres a Masèras, a l'Alta Garona, que va arribar a acollir uns 5.000 combatents republicans i fou clausurat a finals de maig de 1939; a Montoliu, a l'Aude, que va acollir refugiats des del mes de gener de 1939; a Riucros, al departament de Losera, on hi van anar a parar alemanys antifeixistes que havien estat membres de les Brigades Internacionals; i, especialment, el de Ribesaltes —a la mateixa Catalunya Nord— que existia ja des de 1935 i que fou un dels que es va mantenir durant més anys obert, ja que no es va tancar fins avançats els anys 60¹⁷.

La precarietat i en molts casos les condicions amb què es vivia en aquests camps fou denunciada ja en el seu moment per nombrosos testimonis. El president del Sindicat d'Iniciatives d'Argelers, per exemple, escrivia una carta al Ministre de l'Interior francès

17. Existeix una nombrosa bibliografia sobre els camps de concentració que van existir en territori de l'estat francès. Entre altres llibres, René GRANDO, Jacques QUERALT i Xavier FABRÉS, *Camps du Mepris. Des chemins de l'exil à ceux de la résistance, 1939-1945*, Perpinyà, Trabucaire, 1991; Geneviève DREYFUS-ARMAND i Émile TEMIME, *Les camps sur la plage, un exil espagnol*. París, Autrement, 1995. Una bona síntesi sobre els camps es pot trobar a Josep Clara, «Camps de reclusió, camps de concentració», a Pelai Pagès (dir.), *L'exili republicà als Països Catalans. Una diàspora històrica*. Barcelona, Ed. Base, 2014, pp 109-136.

destacant que el camp d'Argelers representava la més gran negació de la higiene, en tots els aspectes:

«Cien mil Hombres desaseados, muchos harapientos, poco cuidadosos de su limpieza corporal; cien mil hombres privados de agua, cien mil hombres privados de wáter-closets; cien mil hombres, es decir, una población de una gran ciudad, cercada de alambradas de hierro, sobre un terreno desierto, alejados de todo venero de agua, de todos los ríos, sin posibilidad de lavarse, de quitarse los parásitos, de responder a las exigencias naturales ineludibles.

Se han instalado cien mil personas sobre una playa desierta, imposibilitando materialmente los servicios locales de desagüe en cloacas provisionales.»¹⁸

El mes de maig de 1939, durant la celebració que es va fer a París de la Conferència Internacional per a la Defensa de la Persona Humana, també hi va ser present la situació que es vivia als camps de refugiats espanyols, fins al punt que les conclusions que varen extreure dues delegacions que varen anar a visitar els camps no podien ser més explícites:

«Les combattants, réunis dans les camps pyrénéens sont plus démunis encore. Leur nourriture est insuffisante et le scorbut commence à se manifester. Les baraques sont minces, sans feu, sans mobiliser. Les hommes dorment sur de la paille, qui n'a pas été changée depuis l'installation des camps, ou même sur le sable, et parfois sans couvertures. Ils sont à peine vêtus et manquent des objets les plus indispensables.

Parqué par îlots derrière de triples fils de fer barbelés, ils n'ont pas le droit de circuler même dans le camp. A Gurs, on signale des cas de punitions corporelles arbitraires. Dans l'ensemble des camps, des manœuvres tendraient à pousser vers l'Espagne des hommes et femmes qui risquent d'y être emprisonnés ou exécutés. Les infirmeries, mieux installés que le reste des camps, sont en nombre insuffisant et presque entièrement dépourvues de matériel et de médicaments.»¹⁹

Amb aquestes condicions és evident que no tothom va sobreviure a l'experiència dels camps. En aquest punt, però, i sobre les xifres dels morts que es van produir als camps de concentració francesos, no existeix una avaluació ponderada. Segons va recor-

18. Publicat a *Documentos históricos de España*, núm. 11, Buenos Aires, maig de 1939.

19. *Deux missions internationales visitent les camps de réfugiés espagnols (mai 1939)*, editat a París pel Comitè Internacional de Coordinación et d'Information pour l'Aide à l'Espagne Républicaine, 1939, p 2.

dar Geneviève Dreufus-Armand, acabada la guerra mundial, el govern republicà a l'exili va comptabilitzar 885 víctimes mortals a l'hospital de Perpinyà i als camps d'Argelers, de Saint Cyprien i de Barcarès. Mentre Antonio Vilanova, al seu llibre *Los Olvidados*, parlava de 14.672 morts durant els sis primers mesos d'exili a França, una xifra segurament exagerada, però que reflecteix que hi van haver molts refugiats que arran de la malnutrició, de les pèssimes condicions higièniques i sanitàries i dels maltractaments rebuts no van poder resistir les condicions que se'ls imposava²⁰. Com recalrava Dreufus-Armand les víctimes mortals eren massa nombroses com perquè se les pugui ignorar o minimitzar, sense que sigui necessari donar estimacions amplificades²¹. Més si tenim en compte que una inundació que va patir el camp d'Argelers va provocar alguns centenars de mort, entre altres uns 70 nens menors de 10 anys. Un monòlit els recorda al cementiri dels espanyols d'Argelers.

Altrament, els camps es van començar a buidar progressivament. De fet, pel govern francès era clar que l'ingrés dels republicans als camps es tractava d'una solució provisional, i aspirava a que desapareguessin el més aviat possible, entre altres raons, per l'elevat cost econòmic que representava el seu manteniment. El retorn cap a Espanya, la marxa cap a altres països europeus o americans, el treball fora del camp o l'allistament a la Legió estrangera o a regiments de voluntaris estrangers eren les alternatives proposades perquè els camps s'anessin buidant. I, si hem de creure les estadístiques, es va anar produint un progressiu buidat dels camps de concentració: si a meitats de juny de 1939 encara hi quedaven 173.000 persones, i 53.000 el 15 de novembre, l'abril de 1940 només en restaven unes 30.000.

També, val a dir, que els organismes de solidaritat amb els refugiats espanyols que s'havien anat constituint a França ben aviat varen demanar-ne la seva liquidació, com es va posar de relleu a l'anomenada Conferència Francesa d'Ajut als Refugiats Espanyols, que va tenir lloc a París el juny de 1939, amb l'únic punt de l'ordre del dia, referit a la necessitat de liquidar de manera definitiva els camps de concentració.

A la fi, però, la repatriació cap a Espanya era indubtablement la solució més esperada pel govern francès, que estava negociant amb el govern espanyol l'acord que van firmar l'ex-ministre i senador francès Léon Bérard i el ministre d'afers exteriors espanyol, el comte de Jordana, el 25 de febrer de 1939 i pel qual França es comprometia a retornar tots els béns pertanyents a l'estat espanyol, que es trobaven en territori francès. Són els anomenats acords Bérard-Jordana, adoptats quan encara no s'havia acabat la guerra a Espanya i el govern francès havia ja reconegut el govern franquista i havia nomenat com a ambaixador a Burgos el mariscal Pétain, l'heroi de la Gran Guerra i futur

20. Sobre el nombre de refugiats espanyols que varen morir als camps, vegeu Geneviève DREYFUS-ARMAND, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*, París, Albin Michel, 1999, p 65.

21. *Ibid.Ibid.*

col·laboracionista de Hitler²². L'incompliment per la part francesa de l'acord durant els primers mesos va fer que el govern franquista tanqués la frontera a possibles repatriacions, i de fet no fou fins al mes d'agost de 1939 que es trobà una solució. I sembla que, entre els que ja havien retornat durant les primeres setmanes i els que ho farien a partir d'aquest moment, prop de 300.000 persones van retornar a l'Espanya franquista, on, a més de la fam i de desesperades condicions de subsistència, a molts els esperava nous camps de concentració, presó i escamots d'execució. A finals de l'any 1939, encara se'guien a França uns 180.000 refugiats espanyols.

Què va succeir amb els republicans que van seguir a l'estat francès? A partir de les darreries del mes d'abril de 1939 es va intensificar per part francesa la campanya per reclutar refugiats espanyols que formessin part de les anomenades Companyies de Treballadors Estrangers. De fet la organització d'aquestes companyies es feia directament als camps de concentració i ben aviat se'n van constituir als diversos camps. Per a molts refugiats era preferible sortir a treballar a fora que romandre dins dels camps en una situació de degradació personal permanent. Quan el 4 de setembre de 1939 va esclatar la guerra contra Alemanya es va intensificar la organització d'aquestes companyies de treballadors, que ben aviat van ser destinades bàsicament a tasques de fortificació al nord de França.

Una altra alternativa que va permetre sortir dels camps de concentració era l'allistament a la Legió estrangera i als diversos Batallons de Marxa. L'alternativa militar, en un moment en què Europa i especialment França es trobava ja plenament en l'anomenat *drôle de guerre*, permetia a aquells refugiats espanyols més conscienciats políticament prosseguir el combat contra el feixisme.

Segons les dades aportades per Dreyfus-Armand, sembla que a començaments de l'any 1940 entre 50.000 i 60.000 espanyols formaven part de les Companyies de Treballadors Estrangers i uns 6.000 s'havien integrat a la Legió Estrangera o als Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers²³. Mentre, per la seva banda, Daniel Díaz i Esculies parla, per la seva banda de 70.000 espanyols a les Companyies de Treballadors Estrangers i de 15.000 a la Legió Estrangera²⁴.

Finalment, també es va iniciar la contractació de refugiats espanyols a diversos sectors del món laboral, tant a la indústria com a l'agricultura. De fet, aquesta utilització específica havia estat una reivindicació de les moltes associacions i organitzacions d'ajuda als refugiats espanyols i així es van expressar en l'esmentada Conferència Francesa d'Ajuda als Refugiats Espanyols, que s'havia celebrat a París els dies 10 i 11 de juny

22. Sobre l'acord Bérard-Jordana es pot consultar el treball de Juan AVILÉS FARRÉ, *Pasión y farsa. Franceses y británicos ante la guerra civil española*, Madrid, Eudema, 1994, pp 186-189.

23. Geneviève DREYFUS-ARMAND, *L'exil des républicains espagnols en France...*, p 113.

24. Daniel DÍAZ ESCULIES, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*. Barcelona, La Magrana, 1993, p 171.

de 1939. I, en aquest cas —les xifres entre els diferents autors coincideixen— sembla que foren un 40.000 republicans espanyols que estaven treballant o bé a la indústria o a l'agricultura.

Per altra banda, uns quants milers de republicans espanyols van poder passar a les Amèriques. Especialment importància va tenir el conjunt d'espanyols que varen anar a Mèxic, on varen poder gaudir de l'acollida dispensada pel president mexicà Lázaro Cárdenas, que ja durant la guerra havia manifestat públicament la seva solidaritat amb la República espanyola. No en va Mèxic fou dels pocs països llatinoamericans que mentre es va mantenir la dictadura franquista, mai no va reconèixer el règim de Franco. El primer vaixell amb refugiats cap a Mèxic fou el *Frandre*, que havia salpat de Saint Nazaire el dia 4 d'abril via Nova York i havia arribat a Veracruz el dia 21. Si bé el primer contingent important de refugiats —uns 1.500— que va marxar cap a Mèxic ho féu a bord del vaixell *Sinaia*, que va sortir del port de Sète el 23 de maig de 1939 i va arribar a Veracruz el dia 13 de juny. El mateix dia que arribava el *Sinaia* a Veracruz, des de Burdeus sortia el vaixell *Ipanema*, amb dos mil exiliats més. I posteriorment, sempre en direcció a Mèxic, van sortir més expedicions —el *Mexique*, *Nyasa*, *Champlain*, etc.—, que es van interrompre el 1942, com a conseqüència de la guerra mundial. Si en el decurs de 1939 sembla que un conjunt de 7.500 refugiats espanyols van anar a parar a Mèxic, segons algunes fonts, altres apunten que en total el nombre de republicans que es van exiliar a Mèxic es pot situar entre els 20 mil i els 30 mil²⁵.

No fou, però, l'únic país on varen arribar exiliats. En direcció a Xile el 4 d'agost de 1939 sortia des del port francès de Trompeloup-Pauillac, amb unes 2.200 persones, el *Winnipeg*, que arribava a Valparaíso el dia 3 de setembre. Cap a la República Dominicana, des de novembre de 1939 fins al maig de 1940, un total de 3.237 refugiats espanyols, van arribar en diferents expedicions. Veneçuela, Argentina, Colòmbia i Cuba completen la nòmina de països llatinoamericans que, amb un total d'unies 2.000 persones, van acollir republicans espanyols²⁶.

25. L'exili espanyol cap a Mèxic ha merescut una important bibliografia. Entre altres llibres es poden consultar: *El exilio español en México, 1939-1982*. México, Fondo de Cultura Económica, 1982. I sobre l'exili català Vicenç RIERA LLORCA, *Els exiliats catalans a Mèxic*. Barcelona, Ed. Curial, 1994.
26. Existeix una bibliografia nombrosa sobre l'exili republicà a Llatinoamèrica. Sobre el cas de Xile i el *Winnipeg* es pot consultar Daniel DÍAZ ESCULIES, "El *Winnipeg*, el vaixell de la llibertat" i "L'exili català a Xile (1939-1945)" dins *De la Guerra Civil, l'exili i el franquisme (1936-1975)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008. Isidro Corbinos, un periodista aragonès que residia a Barcelona i es va embarcar al vaixell *Winnipeg* va deixar escrites les seves memòries a *Pasaje a Winnipeg. Crónicas de la Guerra Civil Española*, Santiago de Chile, Red Internacional del Libro, 1977. Sobre l'exili a la República Dominicana, Daniel DÍAZ ESCULIES, *L'exili català de 1939 a la República Dominicana*, Barcelona, La Magrana, 1995. Pel cas de Venezuela existex el llibre de Víctor SANZ, *El exilio español en Venezuela*, 2 vols, Caracas, Casa de España, 1995.

A Europa la majoria d'exiliats espanyols van romandre a França, per bé que uns pocs milers també es van adreçar cap a Gran Bretanya i Bèlgica. I només una minoria molt selectiva —que no arribava al miler— va marxar cap a la Rússia soviètica. A la URSS —cal recordar-ho— des de l'inici de la guerra civil espanyola hi havien anat a parar prop de 3.000 dels nens i nenes que la República, en un nombre total de 33.000, va enviar a diferents països europeus a fi d'allunyar-los dels fronts de guerra. És conegut que la majoria van poder tornar un cop acabada la guerra, excepte els que foren enviats a Rússia, ja que Stalin s'hi va negar. Ara s'hi afegirien aquest miler de refugiats espanyols que, òbviament, eren militants i dirigents comunistes, però que a alguns d'ells els esperava l'Exèrcit Roig, la nova guerra que no tardaria en produir-se i/o el camp de concentració de Karaganda, al Kazakhstan, on també hi anirien a parar membres de la División Azul, formada per voluntaris espanyols que durant la guerra mundial anirien a combatre amb l'exèrcit alemany contra la Rússia soviètica. En tots els casos, fossin «nens de Rússia» o empresonats a Karaganda, no varen poder retornar fins l'any 1954, una vegada ja mort Stalin²⁷.

Els republicans espanyols que es varen quedar a França ben aviat van patir també la nova situació que es va produir a l'esclatar la guerra mundial i sobretot quan es va produir la ocupació de França per Alemanya. Els refugiats espanyols es varen trobar en una situació radicalment diferent: la formació del govern de Vichy els va convertir en «rojos» enemics als que calia combatre. D'aquí, que durant la guerra van passar per diverses eventualitats. Per una banda, els alemanys van començar a reclutar també refugiats espanyols per a construir l'anomenat mur de l'Atlàntic i per enviar-los a treballar a Alemanya. A partir de 1941 —quan s'inicià de manera organitzada la resistència contra l'ocupació— no van ser pocs els republicans espanyols que van anar a parar als diferents camps d'extermini posats en funcionament pels alemanys al centre d'Europa. És conegut que n'hi van haver a Mauthausen, a Gusen, a Dachau, a Auschwitz, a Oranienburg, etc. Especialment colpidora és l'estadística de Mauthausen: dels aproximadament 7.200 republicans espanyols ingressats, només van poder sobreviure uns 2.180²⁸.

27. Existeix una nombrosa bibliografia sobre els «nens de la guerra» i, en especial sobre els que foren enviats a la URSS, com ara Rosalía CREGO i Carmen HEREDIA, *Los niños españoles evacuados a l'URSS (1937)*, Madrid, Ediciones de la Torre, 1989; Alicia ALTED, Encarna NICOLÁS i Roger GONZÁLEZ, *Los niños de la guerra de España en la Unión Soviética: de la evacuación al retorno: 1937-1999*. Madrid, Fundación Largo Caballero, 1999; i Marie José DEVILLARD, Álvaro PAZOS, Susana CASTILLO i Nuria MEDIA, *Los niños españoles en la URSS (1937-1997): narración y memoria*. Barcelona, Ariel, 2001. Per la seva banda, el director de cinema Jaime Camino l'any 2001 va portar a terme un interessant documental amb el títol *Los niños de Rusia*, on recullia l'experiència de nens i nenes que havien estat enviats a Rússia. Sobre Karaganda, Luiza Iordache, *Republicanos españoles en el Gulag (1936-1939)*, Barcelona, Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2008.
28. És especialment interessant el llibre, en molts aspectes clàssic, que va escriure Montserrat ROIG, *Els catalans als camps nazis*, Barcelona, Edicions 62, 1979. També el d'Eduardo PONS PRA-

Per altra banda, el nou règim de Vichy, va portar a terme una repressió sistemàtica contra totes les organitzacions polítiques i sindicals espanyoles. Com ha assenyalat Geneviève Dreyfus-Armand, la primera organització que va patir la nova repressió política fou el Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), la direcció del qual fou detinguda a Montauban el febrer de 1941, jutjada per un tribunal militar, i condemnada a diversos anys de presó el novembre de 1941. El desembre del mateix any fou la direcció del moviment llibertari la que va patir els efectes de la repressió, mentre l'any 1942 fou especialment negre pels comunistes, la direcció dels quals fou decapitada per un conjunt d'unes 150 detencions que van tenir lloc a les regions de París, Nantes i Bordeus²⁹.

A més, com és conegut totes les organitzacions polítiques espanyoles van participar, de manera autònoma o juntament amb la resistència francesa, contra l'ocupació alemanya i el govern col·laboracionista de Vichy. A més, van posar en funcionament serveis d'evasions, que preveïen el pas de la frontera pels Pirineus de pilots o soldats aliats caiguts a França. Dos d'aquests serveis més coneguts foren el primerenc, que organitzà l'anarquista aragonès Francisco Ponzán, i el que va posar en funcionament el dirigent del POUM Josep Rovira³⁰.

És conegut que quan es va iniciar l'alliberament del Midi francès a partir de 1944, els combatents espanyols van tenir un paper clau en moltes de les accions militars, i que l'entrada dels aliats a París, l'agost de 1944, va contemplar carros de combat amb noms emblemàtics que recordaven la guerra d'Espanya, «Madrid», «Jarama», «Guadalajara», etc., que eren el testimoni de la presència de combatents republicans espanyols que estaven jugant un paper important en la derrota dels alemanys. Era, entre molts altres, el cas del valencià Amado Granell, que al front de la Nueve, va desenvolupar un significatiu paper militar³¹.

Acabada la guerra amb la derrota nazi, les expectatives de retorn dels exiliats espanyols foren enormes. Però ben aviat es va manifestar l'enorme frustració que s'acabaria

DES, *El holocausto de los republicanos españoles: vida y muerte en los campos de exterminio alemanes: 1940-1945*. Barcelona, Belacqva, 2005.

29. Geneviève DREYFUS-ARMAND, *L'exil des républicains espagnols en France...*, pp 148-151.
30. Sobre el grup que va organitzar Francisco Ponzán, veieu Antonio TÉLLEZ SOLÁ, *La red de evasión del grupo Ponzán. Anarquistas en la guerra secreta contra el franquismo y el nazismo (1936-1944)*, Barcelona, Virus, 1996. Sobre el que va organitzar Josep Rovira, veieu Thérèse MITRANI (Denise), *Service d'Évasion*, París, Ed. Continents, 1946; i el capítol d'Andreu CORTINES «La resistència a França: L'acció del "Grup Martín», a Josep COLL i Josep PANÉ, *Josep Rovira: una vida al servei de Catalunya i del socialismo*, Ariel, Barcelona, 1978.
31. Sobre la importància de la lluita que els republicans espanyols varen desenvolupar a la resistència francesa, veieu Eduardo Pons PRADES, *Republicanos españoles en la Segunda Guerra Mundial*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2003. Evelyn MESQUIDA s'ha centrat en el paper dels republicans espanyols a l'alliberament de França en el seu llibre *La Nueve. Los españoles que liberaron París*, Barcelona, Ediciones B, 2008.

generant entre els exiliats espanyols, arran de la poca disponibilitat dels aliats que havien derrotat l'Alemanya nazi de posar fi també als seus aliats franquistes. I a partir d'aquest moment l'exili es va arribar a fer molt llarg. Molts no van tornar mai més a l'estat espanyol. La majoria de publicacions de l'exili català i espanyol estan farcides de necrològiques d'aquells que ja no van poder retornar. Aquell «demà», potser «demà», no acabava d'arribar mai. I a partir del reconeixement internacional progressiu del règim de Franco en el decurs de la primera meitat dels anys 50 i, sobretot, en el moment en què el règim franquista fou admès a la ONU, l'any 1955, la desmoralització entre els exiliats va ser molt intensa³². Les esperances de què encara era possible un canvi polític que permetés el retorn dels exiliats es van esvaïr del tot. I l'exili, de fet, aquell exili que havia començat molts pocs mesos després d'iniciada la batalla de l'Ebre, per a molts es va prolongar fins a avençats els anys 70. Només a partir de 1977 —arran de les primeres eleccions democràtiques que se celebraven a l'estat espanyol des de febrer de 1936— l'exili es va poder considerar acabat.

BIBLIOGRAFIA

- AADD (1982): *El exilio español en México, 1939-1982*. Fondo de Cultura Económica, México.
- ALTED, Alicia; NICOLÁS, Encarna i GONZÁLEZ, Roger (1999): *Los niños de la guerra de España en la Unión Soviética: de la evacuación al retorno: 1937-1999*. Fundación Largo Caballero, Madrid.
- AVILÉS FARRÉ, Juan (1994): *Pasión y farsa. Franceses y británicos ante la guerra civil española*, Eudema, Madrid.
- BESOLÍ, Andreu i altres (2015): *Ebro 1938*, Inédita ed., Barcelona.
- CARDONA, Gabriel (2016): *Historia militar de una guerra civil. Estrategias y tácticas de la guerra de España*, Flor del Viento, Barcelona.
- COLL, Josep i PANÉ, Josep (1978): *Josep Rovira: una vida al servei de Catalunya i del socialisme*, Ariel, Barcelona.
- CORBINOS, Isidro (1977): *Pasaje a Winnipeg. Crónicas de la Guerra Civil Española*, Red Internacional del Libro, Santiago de Chile.
- CREGO, Rosalía i HEREDIA, Carmen (1989): *Los niños españoles evacuados a l'URSS (1937)*, Ediciones de la Torre, Madrid.
- DEVILLARD, Marie José; PAZOS, Álvaro; CASTILLO, Susana i MEDIA, Nuria (2001): *Los niños españoles en la URSS (1937-1997): narración y memoria*. Ariel, Barcelona.

32. Sobre la importància de l'entrada d'Espanya a la ONU i l'impacte que va generar, vegeu el capítol que jo mateix vaig escriure, Pelai Pagès: «España en la ONU: un largo debate», a Xavier PONS RAFOLS (Coord.), *España y la ONU: 50' aniversario*, Barcelona, Asociación para las Naciones Unidas en España-Icaria editorial, 2005, pp 55-76.

- DÍAZ ESCULIES, Daniel (1993): *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*, La Magrana, Barcelona.
- (1995): *L'exili català de 1939 a la República Dominicana*, La Magrana, Barcelona.
- (2008): *De la Guerra Civil, l'exili i el franquisme (1936-1975)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- DREYFUS-ARMAND, Geneviève (1999): *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*, Albin Michel, París.
- DREYFUS-ARMAND, Geneviève i Temime, Émile (1995): *Les camps sur la plage, un exil espagnol*, Autrement, París.
- GRANDO, René; QUERALT, Jacques i FABRES, Xavier (1991): *Camps du Mepris. Des chemins de l'exil à ceux de la résistance, 1939-1945*, Trabucaire, Perpinyà.
- IORDACHE, Luiza (2008): *Republicanos españoles en el Gulag (1936-1939)*, Institut de Ciències Polítiques i Socials, Barcelona.
- MESQUIDA, Evelyn (2008): *La Nueve. Los españoles que liberaron París*, Ediciones B, Barcelona.
- MITRANI, Thérèse (Denise) (1946): *Service d'Évasion*, Ed. Continents, París.
- MONLLEÓ, Rosa; FORNAS PALLARÉS, Alfredo; OLIVER EXPÓSITO, David (eds.) (2017): *Nules, un municipi estratègic a la Batalla de Llevant : bombardejos i supervivència de la població civil*, Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló de la Plana.
- PAGÈS, Pelai: «Espanya en la ONU: un largo debate», a PONS RAFOLS, Xavier (Coord.), *Espanya y la ONU: 50' aniversario*, Asociación para las Naciones Unidas en España-Icaria editorial, Barcelona.
- PAGÈS, Pelai (2014): *L'exili republicà als Països Catalans. Una diàspora històrica*, Ed. Base, Barcelona.
- PAGÈS, Pelai i PÉREZ, Alberto (2003): *Aquella guerra tan llunyana i tan propera (1936-1939)*. Testimonis i records de la Guerra Civil a Catalunya, Pagès Editors, Lleida.
- PONS PRADES, Eduardo (2003): *Republicanos españoles en la Segunda Guerra Mundial*, La Esfera de los Libros, Madrid.
- (2005): *El holocausto de los republicanos españoles: vida y muerte en los campos de exterminio alemanes: 1940-1945*, Belacqva, Barcelona.
- RIERA LLORCA, Vicenç (1994): *Els exiliats catalans a Mèxic*, Ed. Curial, Barcelona.
- ROIG, Montserrat (1979): *Els catalans als camps nazis*, Edicions 62, Barcelona.
- ROJO, Vicente (1974): *¡Alerta los pueblos! Estudio político-militar del período final de la guerra española*, Ed. Ariel, Barcelona.
- RUBIO, Javier (1977): *La emigración de la Guerra Civil de 1936-1939. Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República española*, 3 vols., Librería San Martín, Madrid.
- SANZ, Víctor (1995): *El exilio español en Venezuela*, 2 vols, Casa de España, Caracas.
- TÉLLEZ SOLÁ, Antonio (1996): *La red de evasión del grupo Ponzán. Anarquistas en la guerra secreta contra el franquismo y el nazismo (1936-1944)*, Virus, Barcelona.

